

קדמוניות ירושלים

להבנת הברייתא של הלכות ירושלם

מאת

טוביה כהנא

הלכות הרבה נאמרו בירושלם, שקדושתה מיוחדת לה הודות לבית המקדש ולהר הבית שמסביבו. הברייתא, שמונה את הדברים שנאמרו בירושלם, מצויה בארבע נוסחאות. זו שבבבא קמא פב ע"ב מעמידה את מספרם על עשרה, ואילו הרשימה באבות דרבי נתן נו"א פל"ה¹, כוללת למעלה מעשרה דברים, ואף היא אין בה אלא חלק בלבד, שכן אם נצרף את כל ההלכות שמנו חכמים בירושלם יעלה מספרן בהרבה על עשר².

ההלכות שנאמרו בירושלם הן:

לפנים מן החומה מקודש יותר מן העיירות המוקפות חומה,	אין מלינין בה את המת,
אוכלין בתוכה קדשים קלים,	אין מעבירין בתוכה עצמות אדם,
אין מקימין בה קברות חוץ מקברי בית דוד וחולדה הנביאה שהיו שם מימות נביאים הראשונים,	הכל מעלין לירושלם.
אין הבית חלוט בה,	אין משכירין בתים בתוכה,
ואין לוקחין בה שכר מיטות,	ואינה מביאה עגלה ערופה,
ואינה נעשית עיר הנדחת,	ואינה מטמאה בנגעים,
ואין מקימין בה סורר ומורה,	
אין מוציאין בה זיוין וגזוטריות וצינורות לרשות הרבים,	
ואין עושיין בה אשפתות,	
ואין עושיין בה גנות ופרדסות חוץ מגנות וורדים שהיו שם מימות נביאים הראשונים,	אין מגדלין בה אוזנין ותרנגולין.
ואין עושיין בה כבשונות,	לא ניטעת לא נרעת ולא נחרשת.
אין נותנין בתוכה מקום לגר תושב,	ואין ממזר נכנס לירושלים.

דעות שונות הובעו ביחס לזמנן של ההלכות הללו.

1 מהדורת שכטר, נב ע"ב ור' ההערות שם.

2 הנוסחאות של הברייתא הן: באדר"ג נו"א פל"ה; אדר"ג נו"ב פל"ט, נד ע"א; תוספתא נגעים פ"ו ה"א, מהדורת צוקרמאנדל, ע' 625; בבא קמא פב ע"ב. א. א. פינקלשטיין, במאמרו ההלכות שנאמרו בירושלם, ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, חלק עברי, ניורק תש"י, ע' שנא ואילך מביא את נוסחאות הברייתא לפי המקורות הנ"ל כולל חילופי גירסאות. — הלכות בודדות מצויות במקורות הרבה, כגון: כהניגה כו ע"א; סוטה מה ע"א; זבחים צו ע"א; ערכין לב ע"ב ועוד.

להבנת הברייתא של הלכות ירושלים

[2]

לדעתו של פינקלשטיין³ ברייתא זו נאמרה בסוף ימי בית שני, בימי המרד שקדם לחורבן הבית והלכותיה נתחדשו באותם ימים. לדעתו היתה נטיה בין התושבים של ימי המרידה והחירום להעתיק מושבם מערי השדה לירושלים, כדי להגצל מן האויב. על ידי כך נתרבו אוכלוסי העיר⁴ וראשי המרד הוצרכו לדאוג לפרנסת קהל רב יותר ממה שהיה בידיהם לכלכל. פינקלשטיין סבור, כי במצב זה וודאי נתאספו ראשי המרד לתקן תקנות ולגזור גזירות שהיו נחוצות, לדעתם, לתיקון העולם, ונראה שאז תיקנו את התקנות שנכללו בדברים שנאמרו בירושלים.

יש מי שרואה ברוב ההלכות הללו תקנות משום טומאה וטהרה, שתכליתן לקיים את עיר הקודש בטהרתה ובקדושתה. לפי סברתו, תיקנו דינים אלו בסוף ימי בית שני, בזמן שיד הפרושים היתה תקיפה וטהרה פשטה בישראל, ושניתן היה להוציאם אל הפועל⁵.

לעומתם טוען ש. קרויס, כי המעלות שמנו חכמים בירושלים רובן ככולן ללימוד ולהלכה נאמרו ולא למעשה, וכמעט אי אפשר היה להוציא תקנות אלו אל הפועל, שכן הן היו מעין חוקי־עזר עירוניים הנצרכים בכל עיר, חלקן מטעמים היגייניים וחלקן מטעמי סדר ומשטר, כעין אותם חוקים שהיו נהוגים במרבית ערי ממלכת רומי באותם ימים⁶.

לפי דעה אחרת⁷ אין להניח, כי בשנים מעטות קודם לחורבן הבית פשטו הלכות חדשות כה מכריעות בכל ישראל, אלא מסתבר שנקבעו בזמנים שונים.

קודם שנבדוק את ההלכות שנאמרו בירושלים נעיין בבעיה האם נתחלקה ירושלים לשבטים ואם לאו, שכן טעמם של אחדים מן הדינים המיוחדים שנאמרו בירושלים, כפי שפירשום חכמים, הם משום שלא נתחלקה ירושלים לשבטים.

שנינו במסכת יומא יב ע"א: תנא קמא סבר ירושלים לא נתחלקה לשבטים, שכן אין לומר בה אשר אני נותן לכם וכו' בבית ארץ אחותכם (ויקרא י"ד, לד), ורבי יהודה סבר ירושלים נתחלקה לשבטים.

לפי הדעה שלא נתחלקה ירושלים לשבטים, אף מקום המקדש לא נתחלק ולכל ישראל יש חלק בו. ואילו לדעת הסוברים שנתחלקה ירושלים לשבטים, נתחלק מקום המקדש ליהודה ולבנימין⁸. בחלקו של יהודה היה הר הבית, הלשכות והעזרות,

3 במאמרו הנ"ל, ע' שנח ואילך, ע' שסא, ע' שסח ועוד.

4 את מספרם של עולי הרגל ניתן לקבוע לפי מקורות אחדים. בתוספתא פסחים פ"ד הט"ו (מהדורת ליברמן, ע' 166) מסופר על אגריפס המלך, שאמר להם לכהנים: הפרישו לי כוליא מכל פסח ופסח, והפרישו לו שש מאות אלף זוגות של כליות כפלים כיוצאי מצרים. ור' תוספתא כפשוטה, ע' 568 ואילך; ב' פסחים סד ע"ב; איכ"ר פ"א א, מהדורת בובר, ע' כג. יוספוס אף הוא מדבר על עם רב מאד של עולי רגל — ר' מלחמות היהודים ב, יד, ג; שם ה, ט, ג. ור' ש. ספרא, העליה לרגל בימי בית שני, תל אביב 1965, ע' 71 ואילך וע' 155.

5 א. ביכלר, 62 REJ (1921), ע' 201 ואילך; שם 63, ע' 30 ואילך.

6 ש. קרויס, קדמוניות התלמוד כ"א ח"א, ברלין—וינה, תש"ד, ע' 92 ואילך.

7 ש. ביאלובלוצקי, אם למסורת, הוצאת אוניברסיטת בראייל, תשל"א, ע' 19 ואילך; ור' הרב י"מ טוקצינסקי, עיר הקודש והמקדש ח"ג, ירושלים תשכ"ט, ע' יט ואילך.

8 ספרי פי' סב, מהדורת פינקלשטיין, ניו־יורק תשכ"ט, ע' 128: יודעים היו שבית הבחירה עתיד לבנות בחלק יהודה ובנימין.

[3]

טוביה כהנא

ובחלקו של בנימין — אולם והיכל ובית קדשי הקדשים ורצועה היתה יוצאה מחלקו של יהודה ונכנסת לחלקו של בנימין ובה היה מזבח בנוי⁹. אף אמרו שבית המקדש צריך שיהיה בחלקו של בנימין שנאמר בו: חופף עליו כל היום ובין כתפיו שכן (דברים ל"ג, יד), מלמד שכל מקום שהיתה השכינה חופפת לא יהא אלא בחלקו של בנימין¹⁰, אלא שאחר כך נקנה לכל ישראל בעד דושנה של יריחו, או בכסף שגבה דוד מכל השבטים, כפי שמצינו: כתוב אחד אומר באחד שבטיך וכתוב אחד אומר מכל שבטיכם, הכסף מכל שבטיכם, בית הבחירה משבט אחד¹¹, ובהמשך: באחד שבטיך זו שילה, מכל שבטיכם זו ירושלים, או: כי לא באתם עד עתה אל המנוחה ואל הנחלה, נחלה זו שילה, מנוחה זו ירושלים, שנאמר (תהלים קל"ב, יד) זאת מנוחתי עדי עד דברי רבי שמעון, רבי יהודה אומר חילוף הם הדברים¹².

מכאן, שנתחלקה ירושלים בין יהודה ובנימין ובית המקדש נבנה בנחלתו של בנימין. אך מן ההלכות הדנות בבעיה אם נמסרה ירושלים לשבטי יהודה ובנימין¹³, או שלא נתחלקה לשבטים נלמד, שדעת הרוב היא שהעיר לא נתחלקה לשבטים¹⁴. אף לפי הדעה שלא נתחלקה ירושלים לשבטים ניתנה העיר לשני השבטים לבית דירה כמו לקניין פירות, ולפיכך ישב כל אחד בחלקו, אולם העיר לא נמסרה לחלוקה ממשית בתור קניין גוף¹⁵. ומסתבר כי גם לדעת חכמים הסבורים, שלא נתחלקה ירושלים לשבטים, יש לבתים בעלים כל זמן שאינם דרושים לכלל ישראל, ומה שנאמר, שאין הבעלים יכולים להשכיר, הכוונה היא שאין משכירים בעלי בתים את בתיהם לעולי רגלים, אלא בחינם נותנים להם ונכנסים לתוכם, כלומר אין משכירים את הבתים בירושלים כשהם דרושים לעולי הרגל, שעל מנת כן נתיישבה העיר¹⁶.

מאותו טעם שלא נתחלקה ירושלים לשבטים היא אף אינה מטמאה בנגעים, כפי שמצינו: וירושלים אינה מטמאה בנגעים, אמר רבי יהודה אני לא שמעתי אלא

9 יומא יב ע"א; מגילה כו ע"א; זבחים קיח ע"ב; שם נג ע"ב ואילך ורש"י שם.

10 ירושלמי מגילה פ"א ה"ב עב ע"ד. לפי זבחים נד ע"ב בדקו ודאו, כי בשבט בנימין המקום הגבוה ביותר שבארץ ישראל, שכן בכל השבטים נאמר בתאור גבולותיהם: וירד ועלה הגבול ובבנימין נאמר ועלה הגבול (יהושע ט"ו, ח), ובבית המקדש נאמר: וקמת ועליית אל המקום (דברים י"ו, ח) מגיד שארץ ישראל גבוהה מכל הארצות ובית המקדש גבוה מכל ארץ ישראל — ספרי שופטים פ"י קנב, ע' 206. בפס"ר פ' יא, מהד' איש-שילום, מד ע"א מצינו: אם ישאלו את יואב משום מה לא מנה את שבטי לוי ובנימין בשעת מפקד העם (דברי הימים א כ"א, ו) ישיב: לוי שמשו של הקב"ה ובנימין בעל אכסניא שלו ואני מונה אותם?

11 ספרי ראה פ"י סב, ע' 128. ור' ספרי לבמדבר פ"י מבי, מהזורת הורוביץ, ע' 48; זבחים קטז ע"ב; פדר"א פל"ו.

12 ספרי לדברים פ"י סו, ע' 132; תוספתא זבחים פ"ג ה"כ; בבלי שם קיט ע"א; מגילה י ע"א. 13 באשר לביטוי "ירושלים אשר ביהודה" (עזרא א', ב), אומר ר' שמואל מסנות בעל מדרש עזרא, הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תשכ"ה, ע' 109: לפי שהמלכות באה ממנו.

14 ר' ירושלמי ערלה פ"א ה"ב סא רע"א. 15 רש"י למגילה כו ע"א אומר: ולא נפלה בגורל לא ליהודה ולא לבנימין, רוצה לומר כי לא הוטלה ככל שאר הגורלות לחלקם ממש.

16 ור' רש"י למגילה כו ע"א; ליברמן, תוספתא כפשוטה לזרעים, ע' 723; הרב טוקצינסקי (ר' לעיל, הערה 7) ח"ג, ע' קכט ואילך וע' קלג ואילך.

[4] להבנת הברייתא של הלכות ירושלם

בבית המקדש בלבד¹⁷. נראה, שיש לפרש כי חכמים אף הם מסכימים לרבי יהודה, ששמועתו נכונה היא, אלא שהוא שמע מקדש והכוונה לבית המקדש¹⁸, ואילו חכמים כוללים במקדש גם את ירושלם. לדעתם מקדש משמש שתי לשונות, פעמים — בית המקדש ופעמים אף העיר כולה. וכן מצינו במש' אבות פ"ה מ"ה: עשרה נסים נעשו לאבותינו בבית המקדש וכו' ולא הזיק נחש ועקרב בירושלם מעולם וכו'. על כך מצינו במס' יומא כא ע"א: פתח במקדש וסיים בירושלם. אף כאן מקדש כולל גם את ירושלם¹⁹.

במקומות הרבה מצינו מקדש במובן העיר כולה²⁰. השאלה היא: באיזה זמן נתחדשה ההלכה המרחיבה את תחום המקדש על כל העיר? במקרא המושג מקדש מכון לבית המקדש ולא לירושלם²¹. מסתבר, שיש לקבל את הדעה המייחסת את תחילתה של הלכה זו לימי החשמונאים, כשהעם הירבה לעלות לרגל לירושלם לעשות את הפסח, ואי אפשר היה לחצר הבית להכיל את כל הקהל הגדול, לפיכך אכלה כל חבורה בביתה בעיר²². ואפשר שכבר קודם לכן היה צורך להרחיב את התחום המקודש מחוץ לשטח המבנים של בית המקדש²³.

17 תוספתא נגעים פ"ו ה"א"ב; במגילה כו ע"א: אלא מקום מקדש בלבד. וכן בתורת כהנים פ"ר מצורע פ"ה ה"ה; מש' נגעים פ"ב מ"ד ותוי"ט שם; ואילו באד"נ נ"א ובב"ק פב ע"א לא נזכרים דברי רבי יהודה ובאד"נ נ"ב אין מביאים כלל ענין טומאת נגעים. במדרש תנחומא מצורע יב, מהד' בובר, ע' 50 מובא הטעם: בעוון בני אדם הארץ לוקה וכו' נגעי בתים באים אף על צרות עין, מי שמייחד ביתו לו, שאינו רוצה להשאיל כליו ואומר שאין לו, הקב"ה מפרסמו כשמפנה את ביתו. ור' יומא יא ע"ב; ערכין טז ע"א; ירוש' ערלה פ"א ה"ב סא ע"א.

18 במס' יומא נאמר דלאו בית המקדש בלבד אלא כל מקום מקודש, כלומר אפילו בתי כנסיות ובתי מדרשות בכלל.

19 ר' אלבק, השלמות לסדר מועד, ע' 489; הרב טוקצינסקי (ר' לעיל, הערה ד), ח"ג, ע' רצג ואילך — ולא כמו פינקלשטיין (ר' לעיל, הערה 2) ע' שסג.

20 כגון מש' סוכה פ"ג מ"ב; ירוש' שם פ"ג ה"ג, נד ע"א; ירוש' ראש השנה פ"ב ה"ג, נט ע"ב; ור' תוספתא פשוטה מועד, ע' 1047 ואילך; ב' סוכה מג ע"א; אלבק, השלמות לסדר מועד, ע' 476; הלבני, מקורות ומסורות לסדר נשים, ת"א תשכ"ט, ע' תיב ואילך; מש' ראש השנה פ"ד מ"א ופירוש הרמב"ם שם; מש' מע"ש פ"ג מ"ד; מש' סוכה פ"ג מ"ב ועוד; זרמב"ם, הלכות בית הבחירה פרק ו. — אמנם רש"י, ובדרכו מפרשים אחרים, בר"ה כט ע"ב מפרש לא במדינה — לא בירושלם ולא בגבולין. אלבק, סדר מועד, ע' 489. אומר על כך, שיש להדחק ולומר, כי משנה ב מתכוונת לאחר תקנת ריב"ז, או כשגלתה סנהדרין מלשכת הגזית וישבה בירושלם. ור' אלון, מחקרים בתולדות ישראל ח"א תשי"ט, ע' 109 הערה 84. — וכן מש' פסחים פ"ה מ"ח; שם פ"י מ"ג; מש' תענית פ"ג מ"ח.

21 כגון, שמות כ"ה, ח; ויקרא כ"א, יב; ישעיה ס', יג; יחזקאל ה', יא; דברי הימים א כ"ח, י; דברי הימים ב כ"ו, יח ועוד.

22 י"ג אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלם תשי"ז, ע' 330. ואילו ביכלר מניח, שיש לקבוע את תחילתה של הלכה לימי שמעיה ואבטליון, ר' ZATW 25 (1905), ע' 43 ואילך.

23 כהשערתו של ספראי (ר' לעיל, הערה 4), ע' 153. — על הרחבת תחומי העיר ר' הברייתא בתוספתא סנהדרין פ"ג ה"ד; ירוש' שם פ"א ה"ג יט ע"ב; במס' שבועות טז ע"א ומגילת תענית פ"ו, מהד' ליכטנשטיין, ע' 335 כתוב במקום בירושלם — בהר המשחה. — על הבצעין ר' ר"ש קליין, ארץ יהודה, ע' 12 ואילך וע' 112 ואילך; הרב טוקצינסקי (ר' לעיל, הערה 7), ח"ב, ע' מה ואילך; ב"צ לוריא, ירושלם בימי ירמיהו, עיונים בספר ירמיהו ח"ב, דברי חוג העיון בתנ"ך בבית נשיא המדינה, ע' 85 ואילך.

[5]

טוביה כהנא

לאחר שנתברר לנו, כי מקדש הכוונה לעתים גם ירושלים העיר, נשוב להלכות שנאמרו בירושלם.

דין עגלה ערופה מפורש בספר דברים כ"א, א—ט. בספרי²⁴ מצינו: ואין ירושלים מביאה עגלה ערופה, ולקחו זקני העיר ההיא ולא זקני ירושלים. וכן: ירושלים אינה מביאה עגלה ערופה, דאמר קרא לרשתה וקסבר ירושלים לא נתחלקה לשבטים²⁵. הלשון בתוספתא נגעים פ"ו ה"ב: אין מודדין הימנה ולחלל עגלה ערופה, פירושה שירושלם אינה בכלל מדידה לעניין עגלה ערופה, אפילו כדי לברר את קרבתה של עיר אחרת, ואם החלל נמצא בין ירושלים לערים אחרות, אין מודדים מירושלם כלל, אלא מן החלל לערים אחרות שהן קרובות לו. לפנינו איפוא שתי הלכות: שאין ירושלים מביאה עגלה ערופה ושאין מודדין הימנה כדי לברר שעיר אחרת הקרובה לחלל תביא עגלה ערופה²⁶.

בהלכה אין מוציאין בה זיוין וגוונטראות²⁷ יש מן הטעם, שירושלם היא קניינו של העם כולו, כפי שנאמר בבבא קמא פב ע"ב, משום חשש טומאת אהל ומשום שלא יזוקו עולי רגלים²⁸, כיון שאינם מכירים את הדרכים.

בין הדינים הללו מצינו סדרה של הלכות, שמגמתן להרחיק טומאה מירושלם, לפיכך לא עשו בה אשפתות, מפני שגדלים בהן שרצים, וכל מקום שמצויים שרצים מצויה שם טומאה. כמו כן לא גידלו בתוכה תרנגולים, שכן הם מצויים באשפה²⁹. אף אין מלינים את המת בעיר³⁰, ואין מעבירין³¹ בתוכה עצמות אדם, ואין מקיימין בה קברות — כולם עניין אחד הם וכפי שנכללו שלשתם בבבא קמא פב ע"ב בבבא אחת — בהלנת המת, או באדר"נ נו"ב — אין קוברין את המת בתוכה.

24 לדברים פי' רז, ע' 241. הלכה זו אינה באדר"ג, לא בנו"א ולא בנו"ב.

25 סוטה מה ע"ב. ר' אלבק, השלמות לסדר נשים, ע' 391. בירוש' סוטה פ"ט ה"ב כג ע"ג נסתפקו אם ערי מקלט מביאות עגלה ערופה אם לאו. פינקלשטיין (ר' לעיל, הערה 2), ע' שנת לומד ממעשה שקרה בשני כהנים, יומא כג ע"א ועוד, כי בימי של ר' צדוק עדיין היתה ההלכה שירושלם מביאה עגלה ערופה, והדברים תמוהים.

26 ר' ליברמן בהערתו לפירוש חסדי דוד לר' דוד פארדו לתוספתא נגעים פ"ו, ירושלים תשל"א, ע' נז.

27 הלכה זו מצויה בכל ארבע הנוסחאות.

28 בתוספתא נגעים פ"ו ה"ב נאמר רק הטעם של אהל הטומאה, וגם זה לרשות הרבים בלבד. ור' בפירוש חסדי דוד (ר' לעיל, הערה 26), ע' נח.

29 בתוספתא נגעים מובא רק ענין האשפתות. במש' בבא קמא פ"ז מ"ז נאמר: אין מגדלים תרנגולים בירושלם מפני הקדשים, כי התרנגולים המנקרים באשפה עלולים להביא שרץ מת ויטמאו את בשר הקרבנות הנאכלים בירושלם.

30 בבא קמא פב ע"ב וש"נ. ור' מש' סנהדרין פ"ו מ"ד. הלכה זו חסרה באדר"ג נו"ב.

31 כך באדר"ג בתוס' נגעים ובבב"ק הגי': מעמידין. נראה כי הגי' מעבירין היא עיקרה, שכן ניתן לפרש כך: הרי אין מעמידין את מיטת המת ברחוב אלא לצורך הספד (מש' מועד קטן פ"ג מ"ח), ועל עצמות לא היו מספידים (ירוש' מו"ק פ"א ה"ה פ ע"ד) ואין לזה עניין לירושלם. ואין מעבירין בתוך העיר את העצמות שהעלו לקבורה בסביבותיה של העיר; אולם שונה הדבר בשאר עיירות מוקפות תומה (מש' כלים פ"א מ"ז; אלבק שם, ע' 508 ותוס' כלים ספ"א), שהיו מעבירים את המת דרך העיר ומסבבים אותו כדי להרבות בכבודו. ור' חסדי דוד (ר' לעיל, הערה 26), ע' נו ואילך; ליברמן, תוספת ראשונים ח"ג, ע' 190; ביאלובוצקי (ר' לעיל, הערה 7), ע' 29 ואילך.

[6] להבנת הברייתא של הלכות ירושלם

על וְנִתְּקָם ביד אויב (ויקרא כ"ו, כה) נאמר בספרא³²: "הלכה אין מלינים את המת בירושלם וכשהם מוציאים אותו לקברו קוברי מתיהם ניתנים ביד אויב". וכן מסופר באדר"ג נו"ב פ"ו, שעה שהיו תלמידי רבן יוחנן בן זכאי מוליכין את רכבם עד שקיעת החמה, עד שהגיעו אצל שערי ירושלם, אמרו להם השוערים: מי זה? אמרו מת הוא, וכי אין אתם יודעים שאין מלינים את המת בירושלם?

אין ספק, כי הלכה זו קיימת היתה עוד קודם ימי החירום והמצור שקדמו לחורבן בית שני³³, לפיכך אין זה מסתבר כלל שהוכרחו לגזור גזירה זו מפני הדוחק³⁴, וכן אין לראות בה טעם היגיני גרידא, או לומר שנתקנה תקנה זו כחוק עזר עירוני³⁵.

אין מקיימים בירושלם קברות חוץ מקברות בית דוד וקבר חולדה הנביאה שהיו שם מימות נביאים ראשונים³⁶ והקבורה היתה מחוץ לחומה³⁷. שנינו בברייתא בתוספתא בבא בתרא פ"א ה"א: "כל הקברות מתפנין חוץ מקבר המלך ומקבר הנביא. רבי עקיבא אומר אף קבר המלך וקבר הנביא מתפנין. אמרו לו והלא קברי בית דוד וקבר חולדה הנביאה היו בירושלם ולא נגע בהם אדם מעולם, אמר להם משם ראייה מחילות היתה להן והיתה מוציאה הטומאה לנחל קדרון³⁸."

על פינוי עצמותיו של המלך עזויהו נמצאה כתובת ובה מסופר: "לכה התית טמי עזויהו מלך יהודה ולא למפתח"³⁹ ופירש י"נ אפשטיין⁴⁰, כי מכאן ניתן ללמוד

32 פ"ו ה"א, מהד' וויס, קיב א.

33 וכן מפרש המלבי"ם לספרא שם: חז"ל פ"י התוכחה כפי שנתקיימה בעונות בעת החורבן ואח"כ, שבא עליהם מלך בבל וכן מלכי רומי בחורבן בית שני.

34 כדעתו של פינקלשטיין (ר' לעיל, הערה 2), ע' שסב.

35 כפי שסובר קרויס (ר' לעיל, הערה 6), ע' 94 ואילך.

36 אדר"ג נו"א פל"ה; תוס' נגעים פ"ו ה"ב. באדר"ג נו"ב פל"ט נוסף גם קבר ישעיה, ואילו בב"ק אין הלכה זו נזכרת כלל. על הריגת ישעיה בידי מנשה ר' פסי"ר ספ"ד יד ע"א; ביבמות מט ע"ב נאמר, כי ישעיה נבלע בארזא, ואילו בפסי"ר כתוב כי נבלע בחורבא. ור' ר"ש קליין, ספר קלוזנר, תל אביב תרצ"ז, ע' 194 ואילך. — בעל חסדי דוד (ר' לעיל, הערה 26), ע' נח מפרש, כי דוד המלך בחייו ייחד לו אותו המקום לקבורתו, וכן ליקבר שם כל המלכים מזרעו אחריו, ועשה כן בהסכמת שמואל הנביא, ולפי זה ברור שהיו שם מימות נביאים ראשונים.

37 בימי הביניים קבלו היהודים את הדעה, כי קברי בית דוד נמצאים במערות שבהר ציון. ר' ז. הירשברג, ספר ארץ ישראל ג, ירושלים תשי"ד, ע' 213 ואילך.

38 וכן ירושלמי נויר פ"ט ה"ג נו ע"ד; שמחות פי"ד, מהד' היגר, ע' 207; ור' ביאלובלוצקי (ר' לעיל, הערה 7), ע' 34 ואילך; ליברמן, תוספת ראשונים ח"ב, ע' 135, על מעשה שהיה, שפינו קבר מלך ונביא, עד שהוצרכו להזהיר עליו בלאו, מתברר ממדרש תנאים לדברים י"ט, יד, מהד' הופמן, ע' 115: לא תסיג גבול רעך — במשנה גבול קבר מלך וקבר נביא הכתוב מדבר. ר' ספרי פ"י קפת, ע' 227 בח"ג.

39 = למקום זה הובאו עצמות עזויהו מלך יהודה ולא לפתח. הכתובת נתגלתה על ידי א. ל. סוקניק, ר' תרביץ ב (תרצ"א), ע' 288 ואילך. זהו לוח שהיה על גבי המקום בו נטמנו עצמות עזויהו לאחר שפינו אותן מקברו הראשון. על פי השוואות עם כתובות דומות שבגלגוס (תשרי תשכ"ח), ע' 4 ואילך, פינוי הקברים והכשרתם של הקברים הנערכים שלא פונו הם ממעשיו של יוחנן כהן גדול. לפיכך הוא קובע את זמנו של ציון עזויהו לסוף ימיו של יוחנן, בשנים 104—135 קודם למניין האומות. על כתובת עזויהו ר' עוד י. קוטשר, ספר ירושלים, תש"ז, ע' 349 ואילך; ליברמן, תרביץ ד (תרצ"ג), ע' 292 ואילך. 40 תרביץ ב (תרצ"א), ע' 292 ואילך.

[7]

טוביה כהנא

שאכן היתה זו הלכה למעשה וכדעת רבי עקיבא, שאף קברי מלך ונביא מתפנין. וכן כתוב בספר דברי הימים ב כ"ו, כג: וישכב עוזיהו עם אבותיו ויקברו אותו עם אבותיו בשדה הקבורה אשר למלכים כי אמרו מצורע הוא ולא קברוהו במערה עם המלכים⁴¹, כלאמר שפינו קברו של עוזיהו המלך מפני צורך מסוים⁴².

סביר להניח, כי פינוי הקברים היה בקשר עם התרחבות העיר ושמירת קדושתה, כדי שלא ייתקלו בה אנשים טהורים בדבר טמא⁴³. יוספוס אף הוא אומר, כי לא נהגו לקבור מתים בתחום העיר, ואף בימי המצור ראו להוציא את המתים אל מחוץ לחומה⁴⁴.

נקבע גם, שאין מניחים לגר תושב⁴⁵ לדור בירושלים⁴⁶, שנאמר (דברים כ"ד, יד) בשעריך, ולא בירושלם. את הטעם לאיסור זה יש מנמקים בקדושתה של העיר. אולם נראה, שאין זה משום שלא יטמא את הקדשים, שכן גר תושב הרי הוא כנכרי גמור, שאינו מקבל טומאה, וכפי ששנינו: הכל מיטמאין בנגעים חוץ מגויים וגר תושב⁴⁷. אמנם מסתבר, שאם מצא לו דירה בירושלם, אין מוציאים אותו ממנה⁴⁸, ולמעשה אי אפשר היה למנוע את ישובם של נכרים בעיר, שכן מצינו: כל הרוקין הנמצאים בירושלם טהורין, חוץ שלשוק העליון⁴⁹, שכן קצרן של גויים היה שם⁵⁰. סביר להניח, שענין גר תושב לא היה אלא תופעה חולפת, הקשורה בתנועת הגיור ההמוני בימי החשמונאים, ומצינו שרבי שמעון בן אלעזר אומר: אין גר תושב נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג⁵¹, כוונתו לומר שענין גר תושב בטל עוד לפני הבית.

מכאן, שההשערה שמטרתו של איסור הישיבה של גר תושב בירושלם מכוונת דווקא לימי המצור על העיר בימים שבסמוך לחורבן הבית⁵² אין לה על מה שתסמוך.

41 ר' הפירוש המיוחס לרש"י.

42 אביגד, ספר ירושלים (תשט"ז), ע' 151; הנ"ל, קובץ ירושלים לדורותיה (תשכ"ט), ע' 49 ואילך.

43 ר"ש קליין, ארץ יהודה, ע' 113; הרב טוקצינסקי (ר' לעיל, הערה 7), ח"ג ע' ת.

44 מלחמות ה. יב, ג; שם ה. יג, ז. וכן ההלכה בדבר הלנת המת בירושלים. ר' ארץ יהודה, ע' 114, ושם קשור הדבר עם הנאמר במדרש תנאים שהבאנו לעיל (ר' סוף הערה 38)? לפי זה אין צורך בהשערות של פינקלשטיין (ר' לעיל, הערה 2), ע' שסא, שההלכות נאמרו בזמן המרד דווקא.

45 ר' ליברמן, תוספת ראשונים ח"ב, ע' 128; ע. צ. מלמד, תרביץ טו (תש"ה), ע' 173.

46 אדר"ג נו"א פל"ה; תוספתא נגעים פ"ו ה"ב. הלכה זו חסרה באדר"ג נו"ב ובבבא קמא.

47 משי נגעים פ"ג מ"א. ור' חסדי דוד (ר' לעיל, הערה 26), ע' נו; שם לתוספתא אהילות פ"א, ע' קעו.

48 ביאלובלוצקי (ר' לעיל, הערה 7), ע' 36. לדעתו של ספראי (ר' לעיל, הערה 4), יתכן שגם האיסור של גר תושב הוא מחמת תומרתם של דיני טהרה, אולם ר' ההערה הקודמת.

49 משי שקלים פ"ח מ"א.

50 ירוש' שקלים רפ"ח נא ע"א. את המונח קצרן (Castra) מפרשים במונח כובס כמו בשימושו הארמי, אולם נראה שאין הכוונה למחנה. כידוע ישבו בעיר העליונה חיילים נכרים רבים. ור' ארץ יהודה, ע' 109 ואילך.

51 ערכין כט ע"א.

52 פינקלשטיין (ר' לעיל, הערה 2), ע' חסב.

[8] להבנת הברייתא של הלכות ירושלם

תקנה נוספת שנאמרה בירושלם היא, שאין נוטעין בה נטיעות ואין עושין בה גנות ופרדסים חוץ מגנות ורדים שהיו שם מימות נביאים ראשונים. נראה, שיש לראות בכך תקנה להרחבת שטח הבנייה בעיר, ואיסור קיום אילנות אף משום אהל הטומאה.

הטעם בהלכה, שאין עושין בה כבשונות, כלומר אין עושין בה משרפות סיד לקדרות, הוא משום קיטרא, פירושו מפני שעשנם מרובה והוא משחיר כותלי החומה⁵³. רבי נתן אומר שמרחיקים את הכבשונות מן העיר חמישים אמה⁵⁴. היוק של עשן נמנה בין סוגי הנוקים שאין המזיק יכול לטעון לגביהם טענת חזקה⁵⁵. בהבדל מהרחקת כבשונות נקבע בתשובת הגאונים, שהרחקת העשן הוא בשיעור שלא יבוא העשן ויזיק לאנשים בעיניהם ויצער להם⁵⁶.

ההקפדה בשמירת הלכות טהרה ובהרחקת הטומאה בירושלם הביאה גם להתירים שונים. כל הכלים שבירושלם טהורים, אוכל ומשקה של עם הארץ בימי הרגל טהורים אף הם, כי בימים אלו עמי הארץ היו מטהרים עצמם ואת כליהם והיו עולים לרגל⁵⁷, והרי הם כחברים.

במשנה חגיגה פרק ג מדובר בנאמנותם של עמי הארץ לטהרה. במשנה הנאמר: "מן המודיעית⁵⁸ ולפנים נאמנין על כלי חרס, מן המודיעית ולחוץ אין נאמנין. כיצד, הקדר שהוא מוכר הקדרות נכנס לפנים מן המודיעית הוא הקדר והן הקדרות והן הלוקחים נאמן, יצא אינו נאמן". ובמשנה ו שם: "הגבאין שנכנסו לתוך הבית וכן הגנבים שהחזירו את הכלים נאמנין לומר לא נגענו, ובירושלם נאמנין על הקודש ובשעת הרגל אף על התרומה", כלומר עמי הארץ נאמנים על כל כלי חרס לומר שהם טהורים, לפי שאין עושים כבשונות בירושלם ואין כלי חרס מצויים בה הרבה, לפיכך הקלו בהם⁵⁹. וכן בתוספתא חגיגה פ"ג הל"ד: בירושלם נאמנין על טהרת כל הכלים לקודש, אבל לא בתרומה, ובשעת הרגל אף על התרומה. הטעם לכך מפורש בירושלמי חגיגה פ"ג ה"ו, עט ע"ד: אמר רבי יהושע בן לוי ירושלם הבנויה כעיר שחבורה לה יחדיו, עיר שהיא עושה כל ישראל חברים, מעתה אפילו בשאר ימות השנה. אמר רבי זעירה ובלבד בשעה ששם עלו שכטים, כלומר בשעת הרגל נידונים כל ישראל כחברים לענין טהרה⁶⁰.

53 ב"ק פב ע"ב ור' רמב"ם הלכות בית הבחירה פ"ו הי"ד. המאירי לב"ק, מהד' שלונינגר, ירושלים תשכ"א, ע' 238 מוסיף אף טעם נוסף: שלא יתערב עם עשן המערכה ור' הערה 56.

54 תוספתא בבא בתרא פ"א ה"י. ליברמן, תרביץ מ (תשל"א), ע' 416.

55 בבא בתרא כג ע"א.

56 ר"ש אסף, תשובות הגאונים, תרפ"ט, ע' 32. ור' תמיד כט ע"ב, שם נחלקו רב פפא ורב אחא בר יעקב בדבר האיסור שבמש' תמיד פ"ב מ"ג, להביא עצי מערכה על המזבח מעצי זית וגפן. רב פפא סבור שהאיסור הוא משום שיש בהם קשרים שאינם שורפים יפה ומעלים עשן, ואילו רב אחא בר יעקב מוסיף, שהאיסור הוא משום ישוב ארץ ישראל, כלומר מניעת השחתתם של עצי זית וגפן בארץ ישראל. ור' אלבק, סדר קדשים, ע' 425.

57 חגיגה כו ע"א; רמב"ם, הלכות מטמאי משכב ומושב פ"א ה"ט; ור' מש' שקלים פ"ח מ"א; ב' זבחים צו ע"א; רמב"ם, הלכות בית הבחירה פ"ו הי"ד.

58 היא מודיעין, עיר החשמונאים, ר' ארץ יהודה, ע' 57 וע' 148 ואילך.

59 ור' מש' טהרות פ"ו מ"ו; אלבק, השלמות לסדר מועד, ע' 514 ואילך.

60 וכן חגיגה כו ע"א; מדרש תהלים קכב ד, מהד' בובר, ע' 508; ירוש' ב"ק פ"ו ה"ז, ו ע"א;

טו ביה כהנא

[9]

מתוך שעמי הארץ היו כחברים בימי העלייה לרגל, נתאפשר לעולים רבים להתארח אצל בעלי הבתים שבירושלם, שרבים מהם ודאי הקפידו על הטהרה⁶¹. כאמור, חלקן של המעלות שנאמרו בירושלם נתקנו. מפני שלא נתחלקה לשבטים, ואלה שישבו בעיר, בעלותם על הבתים היתה מוגבלת.

אם נסביר בדרך זו את בעלותם של תושבי עיר הקודש, ניתן לפרש את הנאמר עליה, שאין הבית חלוט בה⁶². המשנה בערכין פ"ט מ"ו מונה את המקומות שהם בתי ערי חומה וירושלם בכללן. דין בתי ערי חומה הוא, שהבית נחלט בידי הקונה, ואף אינו חוזר ביוכל. ירושלם, לעומת זה, אינה כן, שכן אין בה קניין לדורות⁶³. וטעם הדבר הוא, שאין אדם יכול להקנות לאחרים יותר ממה ששייך לו, ומאחר שאין לו עצמו קניין לדורות בבתי העיר, ממילא אין בכוחו להקנות לדורות⁶⁴. מכל מקום רשאי הוא למכור מן הקרקע ולמעלה, כלומר את הבניין שטרח בו והוציא עליו הוצאות, אולם לא את קרקע הבית. הטעם הוא, כאמור, משום שהקרקע אינו נמכר לפי שהוא של כל ישראל, לפיכך אף אין משכירים בתים בירושלם⁶⁵.

עוד נאמר באדר"ג נו"א פל"ה: רבי יהודה אומר, אף לא שכר המיטות והמצעות⁶⁶

ב' ינדה לד ע"א. תוספתא כפשוטה לסדר מועד, ע' 1334 ואילך; אורבך, קובץ ירושלים לדורותיה, ירושלים תשכ"ט, ע' 157 ואילך.

61 אולם משעבר הרגל היו מעבירים קול ומכרזים לטהר את העזרה, שמא נסמא אחד הכלים מנגיעת עמי הארץ. ר' מש' חגיגה פ"ג מ"ו.

62 בבא קמא פב ע"ב.

63 רש"י לערכין לב ע"ב: אין הבית חלוט בה משום דכתיב (ויקרא כ"ה, ל): לקונה אותו לדורותיו, וקסבר לא נתחלקה ירושלם לשבטים ומאן קא מקני ליה? ובגמרא שם דנים בסתירה בין המשנה, המונה את ירושלם בין ערי חומה ובין הברייתא האומרת, כי בירושלם אין הבית חלוט והמסקנה היא, שמדובר בשני חלקי העיר הסמוכים זה לזה: העיר התחתונה, בה היה בית המקדש, שלא נתחלקה לשבטים ואין הבית חלוט בה, והעיר העליונה, שדינה כשאר ערי חומה והבית חלוט בה. וכך אף מצינו במדרש תרשא פרב כב, בית המדרש, הוצאת ילינק, מהד' ג, ספרי ואהרמן, ירושלים תשכ"ז, ע' 192 ואילך. מסתבר, שמדרש תרשא שימש מקור לדבריו של פינליש, דרכה של תורה, וזין תרכ"א — ירושלם השל"ב ע' 165. ור' יוספוס קדמוניות היהודים, ה.ב. ב. 24=; גרינץ, שופטים א, ספר סגל, ירושלים תשכ"ה, ע' 53 ואילך. ור' בבא בתרא עה ע"ב; יוספוס, מלחמות ה.ד.א.; אלבק, סדר קדשים, ע' 408; ר"ש קליין, קובץ אוכרה לזכר הרב קוק ז"ל, ירושלים תרצ"ז, ע' סז ואילך; ארץ הגליל, ע' 173. לפי הפירוש שהבאנו נראה, שאין לקבל את דבריו של פינקלשטיין (ר' לעיל, הערה 2), ע' שנו הטוען, שמאחר ובאדר"ג חסרה הבבא ואין הבית צמיחת בה אחרי י"ב חודש, שהיא נשמטה משום שנראה למסדר כחולקת על המשנה בערכין פ"ט מ"ו.

64 מן הנאמר, שבתי ערי חומה יכול המוכר לגאול רק תוך שנה מן המכירה, ניתן ללמוד אף זה, שהתורה רצתה שבערים אלו ישבו מבני כל השבטים. ירושלם, שהיתה מיושבת מכל השבטים, לא היתה צריכה לתקנה זו. ההלכה שקדה על תקנת משפחות המתיישבים הראשונים לשמור על זכויותיהם, שכן בימי נחמיה היתה הישיבה בירושלם קשה ובחוקת סכנה. ר' נחמיה ז, ד; ו"א א—ב. סבירה דעתו של ביאלובלוצקי (ר' לעיל, הערה 7), ע' 19, כי את הבתים בנה העם כולו וזכות הישיבה והשימוש בבתים עברה בירושה, אולם תנאי היתנו, שאין בעלי הבתים נוטלים שכר דירה מן העולים לרגל.

65 ר' תוספתא מעשר שני פ"א ה"ב; תוספתא כפשוטה, ע' 722; חסדי דוד (ר' לעיל, הערה 27), ע' 71; ור' ירושלמי ערלה פ"א ה"ב סא רע"א.

66 בתוס' מעשר שני פ"א ה"ב: ר' לעזר בי ר' שמעון (בכ"ע: ע' 7) אומר אף לא המיטות, וכן בב' יומא יב ע"א ובמגילה כו ע"א.

להבנת הברייתא של הלכות ירושלם

לא היו לוקחים. עורות קדשים מה היו עושים מהם, רשב"ג אומר: נותנין אותם לבעלי אושפזין וכו', אכסניין מערימים ונוטלים כבשים מצויירים⁶⁷ שעורותיהן יפים בארבעה ובחמשה סלעים ובהם היו אנשי ירושלם משתכרין.

בתוספתא מעשר שני פ"א הי"ג מצינו: "עורות של מוקדשין בעלי אושפזין נוטלין אותן בזרוע". הטעם הוא, כיוון שהקרקע מקום המיטות לא היה מיוחד לבעלים ולא היה כוח בידם להשכירן שכירות שלמה ומחמת מטלטליהם היו נוטלים עורות הקדשים⁶⁸. המטלטלים וודאי היו שלהם, שאם לא כן כיצד נטלו בזרוע את עורות הקדשים, ולמה לא השכירו את המטלטלים ובמקום זה נטלו את העורות? אלא מנהגם היה שלא להשכיר את המיטות, והאורחים נתנו את העורות לבעלי האושפזין. לפיכך אם האורח היה נכנס לבית לדור בו, ידע שעליו לתת את העורות לבעל הבית. על סמך זה היתה רשות לבעל הבית ליטול את העורות, שהאורחים נתנו בעין יפה. וראיה לדבר, שאף הערימו וקנו כבשים מצויירים כדי להשביח את העורות⁶⁹.

ההלכה שאין משכירין את המיטות היא לפי ר' אלעזר בר' צדוק (או בר' שמעון). לפי התנא קמא היו חייבים לשלם בעד המיטות והמצעות, ומן הדין אף לא היו מחויבים לפנות לאורחים את כל הבית וניתנה רשות לעולי הרגל לגור חנם עם בעל הבית בביתו, אולם ברור שאי אפשר היה להוציא את בעל הבית מביתו⁷⁰. קשה למצוא בסיס לדבריו של פינקלשטיין האומר, שבעלי ההלכות הללו כיוונו למנוע בכל מיני אמתלאות משא ומתן בבתים ובקרקעות שבירושלם ובשכירות דירה לעולים לה, כדי להמעיט את מספר האוכלוסים שבה בימי החירום והמצור⁷¹. דברים אלו נאמרו מתוך מגמה להוכיח, שהלכות ירושלם נתחברו סמוך לחורבן העיר ושיטודן בטעמים מדיניים. זוהי דעה שאין לקבלה.

מתוך שהיו יחסים תקינים בין עולי הרגל לבין תושבי ירושלם, מסתברים אף דברי המשנה: לא אמר אדם לחבירו צר לי המקום שאלין בירושלם⁷². בבואנו לקבוע את זמניהן של ההלכות המיוחדות החלות על עיר הקודש נראה לומר, כי אף שקשה לקבוע קביעה היסטורית, בכל זאת ניתן לומר במידה רבה של

67 כך לפי הגי' בהערות שכטר שם, נב ע"ב, כלומר כבשים שעורותיהם מצויירים, והיו שוים לפעמים יותר מן הכבש עצמו. ר' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ע' 723; הנ"ל, יונית ויוונת בארץ ישראל, ע' 258 הערה 8; ספראי (ר' לעיל, הערה 4), ע' 133 מעדיף את הגי' מצומרים, כלומר כבשים מגודלי צמר לפני הגז וזה כדי שמארחיהם יארחום ברצון, מאחר שיזכו בעורות משובחים. סביר להניח, שהעולים השתדלו להשביע את רצון בעלי הבתים כדי להבטיח לעצמם מקום אף בעליות לרגל הבאות.

68 ר' תוספות למגילה כו ע"א ד"ה אף לא המיטות.

69 ההערה היתה שהוציאו כסף מעשר שני לחולין. ר' מש' שקלים פ"ו מ"ב ומש' מעשר שני פ"א מ"ג.

70 ליברמן, תוספתא כפשוטה, ע' 723; קונטרס תיקונים והשלמות לסדר מועד, ע' 8.

71 ר' לעיל, הערה 2, ע' שסא.

72 מש' אבות פ"ה מ"ה. זהו אחד מעשרת הנסים שנעשו לאבותינו במקדש. באר"ג נו"א, נב ע"א: מעולם לא אמר אדם לחבירו לא מצאתי מיטה שאישן עליה בירושלם. יוספוס, קדמוניות היהודים ד. ת.ו. = 204 אומר, שבהכנסם בעיר מתחברים איש על חבירו ונוצרים יחסי ריעות ביניהם.

טוביה כהנא [11]

וודאות, כי יש מהן קדומות, שטעמן לא נודע לחכמים, ויש מהן מאוחרות יותר ואף מצויות כאלה שלא נהגו למעשה.⁷³

תקנות והלכות רבות נודעו לנו מזמנים קדומים, מהן מזמנם של עזרא ואנשי כנסת הגדולה ועד לתקופת החשמונאים.⁷⁴ ידועות ההלכות שנתקנו בידי יוסי בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלם, בני הווג הראשון, שחיו בדור שלפני מרד החשמונאים, כאשר רוח ההתבוללות של המתיוונים העמיד בסכנה את קיומה של האומה. ברצותם להרחיק בני ישראל מדרכי נכר גזרו טומאה על ארץ העמים (שבת יד ע"ב). מזמנם הם וכן מבית הדין של תקופת החשמונאים נודעו לנו תקנות וגזירות רבות, ביניהן אף בענייני טומאה, הלכות אלו, שיסודן בתקופה קדומה, נתפשטו מתוך מגמות שונות, שמהן היו כלולות בתפיסה דתית ובהשקפות על קדושת החיים, האדם והארץ, ומהן — בנסיבות היסטוריות, פוליטיות וחברתיות.

לסיכום ניתן לומר, שעיקרה של הברייתא עתיקה היא ואין להעלות על הדעת, שבתקופה קצרה קודם לחורבן בית שני פשטו בבית ישראל הלכות חדשות כה מכריעות. אף ראינו, כי רבים מן הדינים הלכה למעשה נאמרו, הלכות ירושלם אלו אף אפשר, ששרשיהן במנהג העם ורובן נתפשטו בישראל. על פי הסברה ניתן לומר, שיש ביניהן אף מעלות שנהגו כבר בזמן הבית הראשון, ואחרות שתוקנו בראשיתה או באמצעיתה של תקופת בית שני.

73 כמו בית המנוגע, עיר הנידחת, בן סורר ומורה "לא היה ולא עתיד להיות, למה נכתבה אלא לומר דרוש וקבל שכר", ר' תוסי' נגעים פ"ו ה"א; סנהדרין ע"א ע"א.

74 אלבק, ציון ח (תש"ג), ע' 85 ואילך; ע' 165 ואילך; הנ"ל, בספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, גוירק תש"י, ע' א ואילך; ר' אורבך, תרביץ יח (תש"ז), ע' 1 ואילך; שם כו (תשי"ח), ע' 166 ואילך.